

stikstofbindingsbedrijf van de Staatsmijn Maurits begon in de jaren '30 met de aflevering van kunstmeststoffen, 'bij de staatsmijnen was sinds 1930 het eigen verbruik van kolen groter dan de binnenlandse afzet of de buitenlandse.'¹ Daarnaast stimuleerden de Nederlandse markt en de gunstige verkeersligging van het land tot de oprichting van nieuwe, grote bedrijven. In Pernis bij Rotterdam werd kort na de eerste wereldoorlog een grote aardolie-raffina-derij gebouwd; daar en aan het Noordzeekanaal bij Amsterdam verrezen tientallen enorme tanks voor de opslag van aardolie en aardolieproducten. In 1925 werden de Hoogovens bij Velsen in gebruik gesteld – spoedig waren zij omgeven met bedrijven voor de vervaardiging van staal en staalproducten, van cement, van allerlei stikstofmeststoffen. Een Belgisch-Zwitserse combinatie vestigde in 1927 een groot cementbedrijf bij de Sint Pietersberg, 'het cementverbruik werd in de jaren 1918-1939 meer dan verdubbeld.'² Nieuw was ook de kunstzijde: in 1917 werd in Arnhem de eerste 60 ton geproduceerd; in 1939 meer dan 10 000 ton – weinig gebruikt nog in de textielindustrie behalve bij de vervaardiging van kousen en sokken.³

Hebben wij dan hiermee enkele nieuwe bedrijfstakken gesignaleerd, dan moet daar terstond aan toegevoegd dat de gehele industriële uitrusting waarmee het land uit de eerste wereldoorlog te voorschijn kwam, onderworpen werd aan een, grotendeels op toepassing van wetenschappelijke vindingen gebaseerd, proces van modernisering en rationalisatie, soms leidend tot concentratie in gehele bedrijfstakken. De bierbrouwerij (meer dan 350 bedrijven in 1914, minder dan een derde in 1940, waarbij dan bovendien nog in zes ondernemingen negen-tiende van alle arbeiders werkte⁴) en de gas- en electriciteitsbedrijven waren er een typisch voorbeeld van. Van '21 tot '38 steeg het aantal stroomverbruikers (de electriciteit ging het platteland veroveren) van ruim een half tot bijna twee miljoen, het aantal centrales daarentegen daalde van 95 tot 34.⁵ Om de toenemende mechanisatie te illustreren is een enkel cijfer voldoende: in de industriële bedrijfstakken waar zorgvuldige productie-statistieken bijgehouden werden, steeg tussen 1922 en 1930 het machinaal arbeidsvermogen per arbeider met 45 %.⁶

Niet minder markant was de voortgezette rationalisatie in landbouw en veeteelt. Het landbouw-onderwijs ontwikkelde zich snel. De eerste lagere land- en tuinbouwscholen (tevorens waren er wel al wintercursussen geweest)

¹ Brugmans: *Paardenkracht en mensenmacht*, p. 480. ² A. de Graaff: 'De industrie', in *Ned. volksh.*, dl. III, p. 114. ³ A.v., p. 154-55. ⁴ A.v., p. 184, 186. ⁵ A.v., p. 58, 64. ⁶ F. A. G. Keesing: 'De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939' in *Ned. volksh.*, dl. III, p. 82.